

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN MİLLİ İKTİSAT SİYASETİ EKSENİNDE ALMANYA'NIN OSMANLI NÜFUZ POLİTİKASI

Bilge KARBİ*

ÖZ

II. Meşrutiyet dönemi iktisat politikaları milli iktisat siyaseti ekseninde şekillenmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti uzun savaşlar yaşamış ve hatta son savaş neticesinde alınan yenilgi ile imparatorluk dağılmıştır. Milli iktisat politikalarının şekillenmesinde bu savaşların ve imparatorluğun dağılma tehlikesinin etkisi büyük olmuştur. Özellikle Balkan Savaşları'nda (1912-1913) alınan ağır yenilgiyle beraber yönetimde gittikçe söz sahibi olan İttihatçılar Türkçü bir politikayı çözüm olarak görmüşlerdir. Milli iktisat siyaseti bunun ekonomik kararlara yansımadır. Bu siyasetin Birinci Dünya Savaşı'nda ne şekilde hayata geçirildiği konusunda verilecek örneklerden biri milli bir bankanın kurulmasıdır. Ancak bunun yanında Osmanlı Devleti'nin müttefikleri ile olan ilişkileri de önemli bir göstergedir. Bu noktada dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey'in müttefik Almanya ile olan görüşmeleri Osmanlı Devleti'nin düşüncelerine, Alman iktisatçı Gustav Herlt'in makaleleri Osmanlı iktisadi yapısının çıkmazlarına ve Alman Büyükelçilik çalışanlarının raporları da Almanya'nın bu konudaki Doğu politikasına ışık tutmaktadır. Bu makalede İttihat Terakki Cemiyeti'nin Milli iktisat politikaları Maliye Nazırı Cavid Bey'in müttefik Almanya ile ilişkileri örneği üzerinden ele alınmıştır. Bununla amaçlanan Almanların Milli İktisat politikaları hakkında bilgi vermek ve Cavid Bey'in Almanya'nın Osmanlı politikaları hakkındaki düşüncelerini ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Almanya, Birinci Dünya Savaşı, Cavid Bey, Gustav Herlt, Milli İktisat.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, karbibilge@hotmail.com, (ORCID: 0000-0003-3348-3902).

THE INFLUENCE POLICY OF GERMANY TO OTTOMAN EMPIRE ON THE SCOPE OF NATIONAL ECONOMY POLICY OF THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS

ABSTRACT

Financial policies of Constitutional Period (1908) were determined according to national policies. During this period Ottoman Empire suffered a long, continuous war, and the empire was disintegrated at the end of last war. Series of wars had a great influence on the formation of national policies. Especially with defeat in Balkan Wars, Unionists, who became more and more influential in administration, saw a Turkish nationalist movement as a solution. National policy is a reflection in economic decisions. One of the examples of this in First World War is establishment of a national bank. Besides this, the relations of Ottoman Empire with its allies are an important indicator.

Formations of a national bank and debt relationships with the allies were the examples of how national economy was practiced during World War I. Thus, while negotiations of Minister of Finance Cavid Bey with Germans, shed light upon Ottoman views, articles of German economist Gustav Herlt, shed light upon the deadlock points of Ottoman economic structure and the steps that had taken by Party of Union of Progress. Also reports of German embassy staff gives information about the Eastern policy of Germany about this point. In this article, national policies of this Committee are discussed through the example of Minister of Finance Cavid Bey's relations with allied Germany. The aim is to give information about National policies of Germans and to reveal Cavid Bey's thoughts on Germany's Ottoman policies.

Key Words: Cavid Bey, First World War, Germany, Gustav Herlt, National Economy.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılma nedenleri ve savaş dönemi politikasını anlamak için 1913 Balkan Savaşları'nın bitiminden Birinci Dünya Savaşı'na aktif olarak katıldığı Kasım 1914'e kadar geçen kısa sürenin analizi önemlidir. Osmanlı ordusunun Balkanlar'da büyük bir bozguna uğramasıyla ordunun modernleşme ihtiyacının gittikçe açığa çıkması, toprak kayıplarının yarattığı travma ve mali bunalım iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yüzleşmek zorunda olduğu sorunlar olmuştur.

Balkan Savaşları'nın neticesinde alınan kararlar Osmanlı hükümetinin Birinci Dünya Savaşı'nda kendisine çizeceği yolların tayininde belirleyici oldu. Bu yolların ilki ordunun modernizasyonunda Alman uzmanlardan

yararlanılması, ikincisi de İttihatçı karar alıcıların Türkçülük ideolojisine daha da sarılmalarıdır.

Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak antlaşması imzalandığında Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerin olası saldırılarına karşı bir müttefik kazanmış; Almanya ise İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı güçlü devletlerin düşman tarafına geçmeleri ile Osmanlı nüfuz politikalarını hayata geçirmek için daha uygun bir ortama kavuşmuştu. Ancak İttihatçıların Türkçülük ideolojilerini yansıtan milli iktisat siyaseti Almanya'nın nüfuz politikaları önünde bir engel oluşturmuştur.

İktisadi konularda yaşanan gelişmeler tarafların bu farklı beklentilerini görünür kılmak adına araştırmacılara elverişli örnekler sunar. İttifakın iktisadi yönünü daha net ortaya koymak için II. Meşrutiyet'in ilanından savaşa kadar geçen sürede devletin yönetiminde peyderpey söz sahibi olan İttihatçıların milli iktisat politikalarının Almanya tarafından ne şekilde yorumlandığına bakılmalıdır. Daha sonra uzun savaş döneminde yaşanan örnek gelişmeler çerçevesinde Almanya'nın değerlendirmeleri analiz edilebilir. İki müttefik arasındaki borç ilişkileri ve Osmanlı Devleti'nin milli banka kurma girişimleri bu değerlendirme için uygun örneklerdir. Bunun için öncelikle İttihatçıların Milli iktisat siyasetine yönelişine değinilmiş ve II. Meşrutiyet öncesi ve meşrutiyet sonrası bu konuda makaleler kaleme alan Alman iktisatçı Gustav Herlt'in bu değişimin nedenlerini sorguladığı iki makalesi incelenmiştir. Daha sonra savaş döneminde Cavid Bey'in ve Almanya'nın çakışan politikalarına savaşın finansmanı, İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulması ve sanayileşme süreçlerinde alınan kararlar örnek gösterilmiştir.

Bu makalenin amacı İttihatçıların savaş zamanı öne çıkan birtakım milli iktisat kararlarının Almanya açısından ne şekilde değerlendirildiğine bir katkı sunmaktır. Osmanlı'nın Türkçülük siyasetinin bir tezahürü olan Milli İktisat Siyaseti Almanların yayılma-nüfuz etme siyasetine aykırıydı, ama diğer taraftan da savaşın getirdiği müttefik ilişkileri ve silah arkadaşlığından ötürü iki devlet arasında bir denge ilişkisi kurulmalıydı. Makale bu karmaşık ilişkiler ağını iktisadi boyutlarıyla tahlil etmeyi, İttihatçıların Milli İktisat Siyasetine Almanya'nın yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

İttihat Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Uygulamaları ve Alman İktisatçı Gustav Herlt'in Değerlendirmeleri (1908-1914)

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı siyasi ve iktisadi tarihinde birçok yeni başlangıççı beraberinde getirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından bu yeni başlangıçlara ihtiyaç duyulmasının nedeni

imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak ve Avrupalı devletlerin paylaşma planlarına engel olmaktı.¹ İttihatçılara göre ardı ardına atılacak modernleşme adımları imparatorluğu dağılmaktan kurtarabilirdi.² Bu noktada üzerinde durulması gereken konu modernleşme adımlarının dayandığı ideolojik zemindir. Nitekim iktidarı zamanla ele geçiren İttihatçıların ideolojik bakış açılarındaki dış politikada yaşanan gelişmeler neticesinde farklılıklar görülmüş ve bu farklılıklar ileride görüleceği gibi Almanya ile olan ilişkileri de etkilemiştir. 1908-1918 arasında İttihatçıların ideolojik bakış açılarındaki iki farklı dönem olduğu görülmektedir. İlk dönemde İttihatçıların anayasayı yürürlüğe koymalarının altında liberal talepler yatıyordu.³ Balkan Savaşları'na kadar hürriyetin ilanının yarattığı kardeşlik havası içinde Osmanlılık ve "ittihadi anası" arayışı terk edilmemişti.⁴ Ancak özellikle Balkan Savaşları (1912-1913) sonrasında Osmanlılık ideolojisi neredeyse tamamen terk edildi gerek yönetimde gerekse toplumda Türkçülük akımı güçlendi.⁵

Milli iktisat, yeni yeni oluşmaya başlayan Türk milliyetçiliğinin iktisadi alana yansımalarıdır. Bu anlayışa uygun olarak iktisadi liberalizmden müdahaleci bir devlet politikasına geçiş yaşanmıştır. Tarık Zafer Tunaya bu değişimi şu şekilde tarif eder: "*önce Cavid Bey tarzı bir liberalizm, sonra "İktisadın Bismarğı" Friedrich List doğrultusunda sanayileşmeye yönelik, kapsamlı bir "milli ekonomi", en sonunda da savaş ekonomisi gündeme*

¹ II. Meşrutiyet'in ilanından önce imparatorluğun dağılacağı endişesini tırmandıran dış politikadaki önemli gelişmelerden biri Reval görüşmeleridir. 9 Haziran 1908 tarihinde İngiltere Kralı Edward ile Rus Çarı arasında gerçekleşen toplantıda iki taraf Makedonya'daki reformlar hakkında konuşmuşlar ve Rusya, Yakınoğru'daki çıkarları konusunda İngiltere'ye yardımcı olacağını garanti etmiştir. Bu görüşme Osmanlı Devleti tarafından iç işlere karışma konusunda bir tehdit olarak görülmüş ve Jön Türklerin II. Meşrutiyet'i ilan etmeleri için harekete geçmelerini sağlamıştır. Feroz Ahmad, "Jön Türk Dönemi (1908-1918) ile ilgili Değerlendirmeler", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 24-25.

² Mustafa Gencer, **Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhü: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim yayınları, İstanbul, 2015.

³ İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları tarafından ilan edilen II. Meşrutiyet biriken liberal taleplerin bir sonucuydu. Osmanlıların liberalizm ile tanışması 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Siyasi ve iktisadi liberalizm bu zaman zarfında aydınlar, entelektüeller tarafından desteklenmiştir. Ahmet İnel, "Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soy çizgisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm** (Ed. Murat Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 41-75.

⁴ Taner Timur, "Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 55.

⁵ Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 395; Timur, **a.g.m.**, s. 55.

gelir."⁶ Milli iktisat ilkeleriyle hedeflenen Avrupa kapitalizminin iktisadi bağımsızlığı tehlikeye sokacak şekilde kökleşmiş olan kurumlarını ortadan kaldırmak ve devam etmekte olan imtiyaz taleplerini reddedebilecek siyasi ve mali güce kavuşmaktı.

Bu mali güç için de reformlar şarttı. Bu reformları destekleyen ve milli iktisadi görüşü savunanların başında Tekin Alp (Moriz Kohen), Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Parvus Efendi gibi entelektüeller geliyordu.⁷

Tam da bu değişim döneminde üzerinde durulması gereken bir başka isim Mehmed Cavid Bey'dir.⁸ Kendisi hem yukarıda sayılan isimler gibi iktisadi düşünce konularında eserler vermiş hem de bürokrat kimliği ile mali politikaların yürütülmesinde en yetkin isim olmuştur. İlk maliye nazırlığı Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde (5 Mayıs 1909-28 Kanunuevvel 1909) Maliye Nazırı Rıfat Bey'in istifasıyla 26 Haziran 1909'da başlamıştır. Daha sonra İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911) ve Said Halim Paşa kabinesinde (12 Haziran 1913-3 Şubat 1917) maliye nazırlığı görevini yürüttü. Osmanlı Devleti, Kasım 1914'te savaşa aktif olarak dahil olduğunda Cavid Bey Maliye Nazırı olarak görev yapmıyordu. Maliye nazırlığı vekaleten Talat Paşa'ya geçse de Cavid Bey bu görevi gayri resmi olarak yürütmüştür. Said Halim Paşa'nın istifasından sonra kurulan Talat Paşa kabinesinde (4 Şubat 1917-8 Kasım 1918) maliye nazırı olmuştur. Son görev aldığı kabine ise mütarekeyi imzalayan Ahmet İzzet Paşa kabinesidir. Mütarekenin imzalanması ile istifa etmiş bir daha da kurulan hükümetlerde görev almamıştır.⁹ Maliye nazırlığı görevinde resmi olarak bulunmadığı dönemlerde bile II. Meşrutiyet döneminde mali konular hakkında alınan kararların arkasındaki isimdir.

⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 401.

⁷ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 95-108.

⁸ Selanikli bir aileden gelen Cavid Bey, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'de okumuştur. Selânik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin teşkilatlanmasında ve Selânik mason locasında aktif rol almıştır. II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra Selânik'ten ayrılarak İstanbul'a dönmüştür. Meclis-i Meb'ûsan'da I. (1908-1912) ve II. (1912) dönem Selânik mebusu, Selânik'in Balkan Savaşı sonunda Yunanistan sınırları içinde kalması üzerine de III. dönemde (1914-1918) Kal'a-i Sultânî (Çanakkale) sancağı mebusudur. 1909'dan savaşın sonuna kadar çeşitli kabinelerde aralıklarla Maliye Nazırı olarak görev yaptı. Bürokrasideki kariyeri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetim kadrosunda görev yapmış olmasının yanında kendisi bir iktisatçı olarak çeşitli kurumlarda iktisat (ilm-i servet) dersleri vermiş, iktisat ve maliye kitapları kaleme almıştır. Selim İlkin, "Cavid Bey", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul, 1993, s. 175-176.

⁹ **Cavid Bey: Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt 1, yay. haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara, 2014, s. 5-6.

Kendisi her ne kadar liberalizmin önde gelen savunucularından olsa da II. Meşrutiyet devri iktisadi zihniyetindeki milli iktisat eğilimleri Cavid Bey'i de farklı düşünmeye sevk etmiştir.¹⁰ Kendisi milliyetçi akımdan düşüncede değilse bile uygulamada etkilendiğini göstermektedir.¹¹ Tunaya'nın da ifade ettiği gibi Cavid Bey su katılmamış bir liberal olduğunu sürekli belirtse de dönemin sorunları karşısında inatçı ve radikal olmamıştır. Zamanın getirdiği değişiklikleri kolayca yapmıştır. Basamak basamak oluşturduğu liberalizmden devletçi ve müdahaleci bir ekonomi anlayışına gelmiştir.¹²

Cavid Bey'in liberal görüşlerindeki değişimi anlamak için verilebilecek en iyi örneklerden biri yabancı sermaye karşısındaki düşünceleridir. 1909 yazında bir Amerikan şirketine verilmesi düşünülen maden ve demiryolu imtiyazı kanunu mecliste görüşülürken sarf ettiği cümleler konu hakkındaki yaklaşımını ortaya çıkarır. Cavid Bey nispeten kısa sayılabilecek bu konuşmasına Anadolu'nun iktisadi girişimlere olan ihtiyacını vurgulayarak başlar. Bu imtiyaz verildiği zaman on beş milyon liralık bir sermaye elde edilmiş olacaktı, binlerce kişi istihdam edilecekti, demiryolunun büyük getirileri olacaktı. Bu işin gerçekleşmesi ne kadar sakıncalı olursa olsun kazançları için buna değerdi. İşsiz, boş, aç kişileri çalıştırmak, hiç işlenmemiş topraklar üzerinden demiryolları geçirmek ve onların etrafındaki madenleri açmaktan daha önemli bir şey yoktu. Bu şirket olmasaydı madenlerin bulunması ve işlenmesi mümkün olmayacaktı.¹³ Bu sözlerinden anlaşıldığı gibi Cavid Bey için yabancı sermaye ekonomik kalkınma için gerekiyordu, devletin demiryolu hattı döşeme, maden bulma ve bunları işletme gibi bir imkânı ve tasarrufu yoktu.

Bir başka meclis toplantısında Avrupa sermayesinin Osmanlı'ya olan ilgisini açıklayarak Osmanlı Devleti'nin bu sermayeye neden ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Soma-Bandırma hattı hakkında meclisteki imtiyaz sözleşme görüşmelerinde şirkete ödenecek hat masrafı çok bulunması

¹⁰ 1900'lerin başlarında tamamlanan ve basılan İlm-i İktisat eseri ve kendisinin kurucularından olduğu ve Meşrutiyet'in ilk iktisadi yayın organı olan 1908-1911 arasında faaliyet gösteren *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'ndaki eserlerinde liberalizmin savunuculuğunu yapar; buradaki görüşlerine göre devletin ekonomiye müdahalesi en aza indirilmeli, yabancı sermaye desteklenmeli, sermaye birikimi sağlanmalı, bireysel girişimler arttırılmalıydı. İnel, a.g.m., s. 52-53. Deniz Karaman, "Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, (Ed. Murat Yılmaz), İletişim Yay. İstanbul, 2005, s. 91-94.

¹¹ İlkin, a.g.m., s. 176.

¹² Tunaya, a.g.e., s. 404-405.

¹³ **Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC)**, 1. Dönem, Cilt:6, 139. Birleşim, s. 614, 20 Ağustos 1909 (7 Ağustos 1325).

üzerine söz alan Cavid Bey'e göre hiçbir sermayedar Türkiye'ye âşık olduğu için sermayesini vermezdi, dünyada çıkardan daha büyük bir şey yoktu, şahısların devletlerle olan münasebetinde hâkim olan şey menfaatti. Osmanlı Devleti biraz zarar etse de iş yapmış olacaktı, böylece bir taraftan ahali Meşrutiyete bağlanacak diğer taraftan da ilerleme kaydedilecekti, kazançlar kayıplardan çok daha büyük olacaktı.¹⁴

Osmanlı Devleti ve Almanya arasındaki iktisadi ilişkiler de aslında tıpkı Cavid Bey'in bu düşüncesi doğrultusunda şekillenmiştir. Alman sermaye yatırımları hem Almanya'nın nüfuz politikaları için hem de Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi için gerekli görülmüştür. Örneğin Almanya'nın en büyük projelerinden biri olan Berlin-Bağdat demiryolu projesiyle Osmanlı devleti Alman sermayesi ile demiryolu hatlarına kavuşurken Almanya da bu sermaye yatırımlarında kâr elde etmeyi aynı zamanda Osmanlı topraklarındaki hakimiyetini artırmayı hedeflemiştir.

II. Abdülhamid döneminden itibaren gelişmekte olan Osmanlı-Almanya iktisadi, askeri iş birlikleri canlı bir eğitim, kültür ilişkisi de meydana getirmişti.¹⁵ İktisadi alandaki araştırmalar Almanya'nın Doğu politikasının bir sonucu olarak en gözde konuların başında gelmekteydi. Alman araştırmacılar Osmanlı iktisadi potansiyelini keşfetmek, Alman propagandası yapmak için Osmanlı topraklarına gelerek araştırmalar yaptılar ve eserler kaleme aldılar.¹⁶

Osmanlı iktisadi yapısı üzerine olan bu eserler nitelik açısından birbirinden çok farklıdır. Almanların Osmanlı'ya olan ilgilerinin iyiden iyiye arttığı bir dönemde aslında yazılan eserler daha çok Alman propagandası üzerine kuruluyken Gustav Herlt, Osmanlı iktisadi yapısı hakkında daha bilimsel bir yaklaşım izlemiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalana kadar *Konstantinopler Handelsblatt* gazetesinin yöneticiliğini üstlenen Gustav Herlt, aslında daha çok mali konularda eserler vermiş ve uzmanlık alanı devlet bütçesi, borçlanma ve

¹⁴ MMZC, 1. Dönem, Cilt:6, Birleşim:122, 25 Haziran 1910 (12 Haziran 1326), s. 554-555.

¹⁵ Jön Türkler aslında eğitimlerinden dolayı İngiltere ve Fransa'ya daha yakın hissetseler de zamanla eğilim Almanya lehine kaydı. İttihatçıların devleti kurtarma kararlılığı ile Almanya'nın doğu politikasını gerçekleştirmek için güçlü bir Osmanlı Devleti'ne ihtiyaç duyması tarafları birbirlerine yakınlaştırmaya başlamıştı. 1912-1913 Balkan Savaşları'nda alınan yenilgi sonucu orduda elzem hale gelen reform Türk-Alman iş birliklerini derinleştirdi. Gencer, a.g.e, s. 53-65. Almanya'nın Osmanlı'ya nüfuzu konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Timaş yayınları, İstanbul, 2017.

¹⁶ Bilge Karbi, "Hugo Grothe'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Hazırladığı Eserlerde Osmanlı İktisadi Modernleşmesi Üzerine Görüşler", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: XIX, 2018, s. 110-123.

kamu maliyesi olan bir iktisatçıdır.¹⁷ Ayrıca kendisinin uzun yıllardır İstanbul'da yaşıyor olması gözlemlerine tutarlılık katmakta ve tespitlerini daha somut uygulamalar üzerinden yapmasına yardımcı olmaktadır.

Nisan 1908'de, Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce kaleme aldığı makalesi Osmanlı Devleti'nin kronik hale gelen mali çıkmazları ve en güncel sıkıntı olan nakit darlığıyla ilgilidir. Makalenin ilk cümlesinde dönemin Maliye Nazırının¹⁸ tekrar büyük bir para sıkıntısı içerisinde olduğunu yazdıktan sonra Osmanlı ekonomisinin çıkmazlarının bir panoramasını sunar. Herlt'in ifadesine göre sırf İstanbul'daki memurların aylık maaş toplamı 260.000 Osmanlı lirası (yaklaşık 5 Milyon Mark) tutarındaydı. Kısa bir süre öncesine kadar memurlar zaten yıllık altı-sekiz ay maaş alıyorken şimdi belki yılda üç-dört ay maaş alabileceklerdi. Bazı memurlar yedi aydır maaş alamamışlardı ve şimdiye kadar hep tam yatan Kurban Bayramı maaşlarından bu son bayramda çoğu memur sadece yarısını alabilmişti. Hükümet yeni bir borç alma girişimindeydi ancak devlet gelirlerinin çoğu ipotek altında olduğu için bu çok mümkün değildi. Türkiye'nin kronik finansal sıkıntılarının birtakım nedenleri vardı. Bunlardan en önemlisi yıllık bir bütçe yapılırsa da buna çok itibar edilememesiydi. Örneğin padişahın harcamaları devlet bütçesinde belirliken bunun kontrol edilmesi mümkün değildi. Padişahın kendisi her ne kadar tutumlu bir insan olsa da saray masrafları (Haushalt) ve kendisinin şarka özgü cömertliği bütçeden ciddi miktarların harcanmasına neden oluyordu. Mali yapının bozulmasının bir başka nedeni de Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Amerika tarafından istismar edilmesiydi. İki kıtada da bulunan sanayici ve girişimciler Osmanlı Devleti'ni ürünlerini satarak para kazanabilecekleri bir pazar olarak görüyorlardı. Bu istismara verilebilecek en güncel örnek, Osmanlı Devleti'nin askeri malzeme siparişinde Fransa ve Almanya arasında kalmasıydı. Bu olaya göre Osmanlı Devleti Krupp'tan yeni Seri Ateşli Top (Schnellfeuerkanone) siparişi vermişti ödemesi için de Alman Bankası 60 Milyon Frank teminat verecekti. Topların sevkiyatını yapmak isteyen Fransa'nın bunu duyması üzerine padişah iki devlet arasında kalmıştı. Çözüm, Fransa'dan da 60 Milyon Frank teminat karşılığında pek aciliyeti olmadığı halde savaş gemisi, at koşum takımı ve sargı bezi alınmasında bulunmuştu.

¹⁷ Elmar Samsinger, "Von Bankiers und Maedchenhandlern-who was who in der Österreicher-Kolonie Konstantinopels", *Österreich in Istanbul- II*, LIT Verlag, Viyana, 2017, s. 51.

¹⁸ Nisan 1908'de Maliye Nazırı Mehmed Ziya Paşa'dır. Abdülhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2003, s. 112.

Herlt makalesinin devamında mali yapının bozulmasının bir başka nedeni olarak yüksek rütbeli memurların maaşlarını ve onların ödemekle yükümlü oldukları vergileri ödememelerini sayıyordu. Herlt'in araştırmalarına göre nazırların ve bazı yüksek mevkideki memurların maaşları Batı Avrupa'dakinden çok yüksekti, refah seviyesi açısından bir karşılaştırma yapıldığında ise fark daha büyüktü. Sadrazamın aylık maaşı 750 Türk Lirasıydı ve 250 Lira¹⁹ maaş zammı ve ayrıca bir de değişen miktarlarda kıdem alıyordu. Nazır, vali ve sefir maaşları da yüksekti ayrıca Padişah'tan da çeşitli ihsanlar alıyorlardı. Düşük mevkideki memurların maaşları ise hem çok yetersizdi hem de düzenli ödenmiyordu. Yine bir başka neden, memur sayısının çokluğu idi. Herkes memur olmak istiyordu, yüksek yerlerdeki hepsinin bir devlet kurumuna yerleştirilerek iltimas geçtiği birileri vardı, meslekî yeterliliğin veya yeteneğin olup olmadığı asla sorulmuyordu; bugün postanede çalışan biri yarın adliyede ertesi gün tapu dairesinde çalışabiliyordu. Çalışanların yaş aralıkları da birbirinden çok farklıydı; otuz yaşındaki bir generalin yanında atmış yaşında bir subay veya genç bir danışma meclisinde saçları beyazlaşmış bir kâtip görev yapabiliyordu. Yeni memur alımları ile beraber bu sayı daha da artmıştı. Sadarete otuz dokuzu yüksek mevkide olmak üzere iki yüz elli memur çalışıyordu. Mali yapının bu durumda olmasının son nedeni ise imparatorlukta iktisadi gelişme bilincinin olmamasıydı. Osmanlı'da her şey politikti, yapılması planlanan icraatlar hep bu yüzden engelleniyordu. Örneğin demiryolu inşası buna bir örnekti. Tamamlanan bölgelerdeki demiryollarının o bölgeye olan vergi artışı, arazi satışı, halkın refah düzeyinin artması, güvenliğin artması vb. yararları ortadayken hükümetin yapabileceği en iyi şey bu yatırımları tüm gücüyle desteklemek olmalıydı. Bozulmuş bir mali yapının bir başka nedeni de nakit sıkıntısıydı. Herlt'e göre Türkler iyi insanlardı ancak para idare etmesini bilmiyorlardı. Ödeme günü geldiğinde nakde ihtiyaç olacağını öngörme gibi bir durum söz konusu değildi ve bu yüzden o gün geldiğinde ödemeler büyük sıkıntılarla yapılıyordu.²⁰

II. Meşrutiyet'in ilanından sadece birkaç ay öncesinde yazılan bu makaleden üç yıl sonra yazdığı makale İttihatçıların mali politikaları hakkındaki sorulara cevap niteliğindedir. Makalenin girişindeki ifadeye göre 1908 yılında Jön Türklerin cesur bir siyasi girişimiyle Sultan Abdülhamid'in mutlakiyetçi iktidarı sona erdirilmişti. Bundan sonra mali alanda da yenilikler görülmeye başlanmıştı ve Jön Türkler büyük başarılar elde etmişti.

¹⁹ Herlt'in hesaplamasına göre 1000 Lira=18,600 Mark, yıllık 223,200 Mark.

²⁰ Gustav Herlt, "Die Ursachen der türkischen Finanznot", *Finanzarchiv*, Cilt 2, Sayı 25, 1908.

Jön Türklerin ilk icraatı para tedariki ve devlet hazinesinin yeniden düzenlenmesi olmalıydı, çünkü alacaklıların artık sabrı kalmamıştı. Gelirlerin yükselmesi zaman alacaktı çünkü tarım ve hayvancılığın kalkınmasına yeni başlanmıştı. Maliye Nazırı Cavid Bey de Avrupalı meslektaşları ile aynı yolu izleyerek devlet gelirlerini çoğaltmak için tüketim vergisi miktarını değiştiriyordu. İthalat gümrük duvarının yükseltilmesi konusu Avrupalı devletlerle müzakere ediliyordu. Ancak Avrupalı devletler pazarlarında bir daralma endişesiyle buna pek sıcak bakmıyorlardı. Diğer tüm konularda olduğu gibi bu da siyasetle ilintiliydi. Jön Türklerin mali konularla alakalı bir başka önerisi, yabancıların vergi muafiyetlerini ortadan kaldırmaktı. Yabancıların temettü vergisi (Gewerbsteuer) ödemeleri için gerekli görüşmeler sürüyordu. Osmanlılar da diğer ülkelerde benzer vergileri ödedikleri için yabancıları bundan muaf tutmanın hiçbir geçerli yanı olamazdı. Jön Türkler iktidara geldikten kısa bir süre sonra dış politikada büyük hayal kırıklıkları yaşamışlardı. 5 Ekim 1908'de Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etmişti, bir gün sonra Bulgaristan bağımsızlığını açıklamıştı ve ertesi gün Girit Yunanistan'a bağlanmıştı.

Herlt makalesinin devamında Osmanlı Genel Borçlar İdaresi (Düyun-u Umumiye İdaresi)'nin kuruluşundan ve işleyişinden bahsederek Jön Türklerin başından beri bu idareyi Türkiye'nin hukuki statüsü açısından onur kırıcı bulduklarını ve amaçlarının imparatorluğu Avrupa kapitalizminin bu gözetleme kulesi (Zwingburg)nden kurtarmak olduğunu belirtir. Avrupa kapitalizminin diğer kurumları Tütün Rejisi ve Osmanlı Bankasıydı. Türkler Tütün Rejisine karşı bir nefret besliyorlardı. Rejinin, tütünü pahalılaştırdığını, kötüleştirdiğini ve ülkenin istismar edildiğini düşünüyorlardı. Rejinin imtiyazları 1914 yılında sona eriyordu ve şimdiden iki yıldır kamuoyunda bu imtiyazların devam etmemesi için bir mücadele söz konusuydu; halk, vekiller, tütün tüccarları ve üreticileri Avrupa kapitalizminin bu ikinci gözetleme kulesini Türkiye'den kaldırmak istiyorlardı. Osmanlı'nın bu rejiden kurtulması şu an pek mümkün gözükmüyordu ancak Jön Türkler en azından onun tehlikeli zehirli dişlerini sökmek ve tırnaklarını kesmek istiyordu. Üçüncü kurum Osmanlı bankasıydı. Bir devlet bankası olsa da Jön Türklerin de ısrarlı bir şekilde iddia ettiği gibi, ismi dışında Osmanlı Devleti ile ortak bir başka noktası yoktu; sermaye Fransız ve İngiliz'di, yönetim Fransız'dı, memurların çoğu yurtdışındandı ve politikası Türk düşmanıydı. Herlt'in gözlemlediğinde göre Jön Türklerin mücadelesi yabancı bankaların tahakkümüne son vermektir, ancak bunun için öncelikle kendi bankacılık sistemlerini geliştirmeleri gerekiyordu. Türklerin şimdikiye kadar ciddi manada tek bir bankaları vardı. Bu banka da tarım için kredi veren Ziraat Bankasıydı. 1909'da alınan borcu

Osmanlı Bankası üstlenmiştir. Ancak 1910 borcunda reddedici tavrı Jön Türkleri çok sinirlendirdiğinden ilişkileri en aza indirme kararı alınmıştı. Maliye Nazırı Cavid Bey'in emriyle, şimdiye kadar Fransızca olan tüm yazışmaların gelecekte Türkçe olması planlanmıştı.²¹

Gustav Herlt'in 1908-1911 arasında üç yıl içinde yazdığı iki makalede İttihatçıların iktisat politikalarının bir değerlendirmesini yapmıştır. Herlt'e göre hedeflenmesi gereken Avrupa merkezli kurumlardan bir an önce kurtulmak ve hazineye gelir yaratmaktır.

1908 yılından savaşın başlamasına kadar geçen altı yıllık süre zarfında Osmanlı hükümetleri mali reformlar ve milli iktisat uygulamalarında önemli adımlar atmıştır. Örneğin Cavid Bey, ilk nazırlığı döneminde tüm teşkilat ve nezaret içerisinde çalışanların sayısında ciddi sayıda bir azaltmaya gitmişti. Daha önce 800 olan nezaret çalışan sayısı 400'e indirilmiştir. İlk kez Cavid Bey döneminde Maliye Nazırlığı devletin yıllık bütçelerini hazırlayarak meclise sunulmuştur. Bu sayede devletin gelir gider bilançoları ortaya çıktığından devletin giderlerinde ciddi düzenlemeler yapılması gerektiği ortaya konulmuş oldu.²² 17 Haziran 1913 tarihinde kurulan Sait Halim Paşa hükümetinin meclisin tatile girmesi nedeniyle bir yıl sonra 19 Temmuz 1914 tarihinde okunulan hükümet programında da Herlt'in işaret ettiği konularla paralel bir görüş sergilenmiştir.

Hükümet programını okuyan dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın ifadelerine göre kapitülasyonların olumsuzluklarından söz edilmiş, vakıfların gelirlerinin akılcı bir şekilde kullanılmasını sağlamak amacıyla bir vakıf bankasının kurulmasının düşünüldüğü açıklanmıştır.²³ İkinci Meşrutiyet'in ilanını izleyen yıllarda Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından "Sanayinin Terakkisi Hakkında Kanun Layihası" hazırlanmış burada sanayinin teşvikinin altı çizilmiş, Avrupa sanayisi ile rekabet edebilmek için bazı düzenlemelerin yapılması gerektiğinden bahsedilmiştir. 1913 yılında

²¹ Gustav Herlt, "Jungtürkische Finanzpolitik", *Finanzarchiv*, Cilt 1, Sayı:28, 1911.

²² **Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt 1, (Hazırlayan)Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 7. 1909-1910 mali yılında "birlik ilkesine" dayanarak devletin tüm gelir ve giderlerini içine alan ilk ayrıntılı genel bütçe hazırlanmıştır. Bu bütçe aynı zamanda "bütçe hakkı" gözetilerek Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisinde görüşülüp padişaha sunulan ilk bütçedir. Yakup Akkuş, "Modern Dönem Osmanlı Maliyesine Analitik Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Dergisi*, sayı 68, 2018, s. 125.

²³ Hakan Uzun, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 65, 2019, s. 425.

çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı çıkarılmıştır.²⁴ İttihatçıların milli iktisat siyasetlerindeki daha radikal adımlar Birinci Dünya Savaşı sırasında atılacaktır.

Cavid Bey'in de yabancı sermayenin denetlenmemesi gerektiği düşüncesinin değişerek denetimin olması ve yerli sermaye ile ortaklığının sağlanması sözlerini mecliste dile getirmesi savaşın ortalarını bulmuştur.²⁵

Milli İktisat İlkeleri ve Alman Çıkarlarının Çatışma Alanları: Savaşın Finansmanı, İtibar-ı Milli Bankası ve Sanayileşme

Birinci Dünya Savaşı'ndaki ittifak ile Osmanlı Devleti ve Almanya ilişkileri hiç olmadığı kadar kapsamlı hale geldi. Almanya'nın düşman tarafına geçen İngiltere ve Fransa gibi emperyalist rakiplerinin oluşturduğu tehdit savaş süresi boyunca en azından ötelenmiş gözüküyordu. Almanya bundan böyle iktisadi imtiyazlar konusunda daha ısrarcı olabilirdi. Yukarıda görüldüğü gibi Alman gazeteci Herlt de Osmanlı Bankası ve Düyun-u Umumiye İdaresi gibi çoğunluğun İngiliz ve Fransız sermayesinde olduğu kurumlardan Osmanlı Devleti'nin rahatsız olduğunu yazmıştı. Herlt'in bu kurumların üzerinde bu kadar durmasının nedeni bu iki devletle olan rekabeti Almanya'nın lehine döndürme amacını taşıması olabilir.

Ancak İttihatçıların milli iktisat politikalarına olan eğilimleri savaş zamanı daha radikal bir şekilde uygulamaya döküldü. Bu politika müttefiklerle de birtakım zıtlasmaları beraberinde getirdi. Nitekim Almanya'nın iktisadi nüfuz politikalarını gerçekleştirmesi önündeki en büyük engel artık İttihatçılar ve özellikle de Maliye Nazırı Cavid Bey'di. Yabancı sermayenin kısıtlanmasından milli banka kurma girişimlerine, sanayileşmeden tarımda reforma kadar atılan adımlarda Almanya İttihatçıların iktisat politikalarını takip etmiş ve doğu politikasını gerçekleştirmenin yollarını aramıştır.

İki devlet arasındaki çatışmanın gün yüzüne çıkabileceği en belirgin örneklerden bir tanesi savaşın finansmanı ve bu konuyla bağlantılı olan milli banka kurma ve sanayileşme meseleleridir. Nitekim milli bir banka kurulması sayesinde hem Osmanlı Devleti savaşın finansmanı için gelir yaratabilir hem de sanayileşme için gereken sermaye birikimi sağlanabilirdi.

Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde savaşı finanse etme ihtimalinin zayıf olduğu ortadaydı. 1914-15 mali yılının olağan bütçesi 34 milyon altın liraydı

²⁴ Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun Muvakkatı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:30, Sayı:1, 1975, s. 25-26.

²⁵ Toprak, a.g.e, s.209.

ve bunun yaklaşık 14 milyonu Düyun-u Umumiye'nin geri kalanı da devletin payına düşüyordu. Savaşın dolayısıyla devlet gelirlerinde de yaklaşık 7-8 milyon liralık bir azalma olmuştu. Normal şartlarda bile gelirler giderleri karşılayamazken seferberlik altında 800.000 kişilik bir ordunun finansmanı imkânsızdı.²⁶

Almanya Osmanlı Devleti'ni savaşta tutmanın mali açıdan ne kadar zor olacağını savaş başında henüz kestirememişti.²⁷ Ancak savaşın beklenenden uzun sürmesi borç ilişkilerini daha çetrefilli bir hâl almasına neden oldu. İki müttefik arasındaki borç ilişkisini çıkmaza sokan diğer bir konu Osmanlı Bankasının devlet bankası olmasına rağmen uluslararası statüsüydü.

Osmanlı Hükümeti Kasım 1914'te Almanya'dan alacağı 5.000.000 altın lira borç karşılığında 15.000.000 liralık banknot çıkararak kendisine vermesini Osmanlı Bankasına teklif ettiğinde ret cevabı aldı. Paris'teki yönetim kurulunun bunu kabul etmeme nedenlerinden bir tanesi bankanın düşman bir ülkenin savaş finansmanını sağlamak istememesiydi. Osmanlı Bankasının piyasaya para çıkarmada tek yetkili kurum olması ancak buna rağmen sergilediği bu tutum çeşitli çözüm yollarının aranmasına neden oldu. Bankaya Alman bir müdür atanması veya yeni bir emisyon bankası kurulması fikirler arasındaydı.²⁸ Yeni kurulacak bankanın müdürü olarak düşünülen kişi ise bu teklifi kendisi de uygun gören Cavid Bey'di.²⁹ Ancak bir banka kurma fikri savaşın ilk yılında mümkün olmadı. Evrak-ı nakdiyye çıkarma işlemi bir diğer yabancı sermaye kurumu olan Düyun-u Umumiye İdaresi'ne verildi. Savaş başladığında meclisteki Fransız, İngiliz ve İtalyanlar ülkeyi terk ettiklerinden ve meclisin yönetimi Türk, Alman ve Avusturyalı delegelere bırakıldığından bir sorun yaşanmadı.³⁰

Gustav Herlt'in 1915 tarihli makalesi bu yaşanan gelişmelere dikkat çekmekteydi. Herlt'e göre savaş Osmanlı Devleti için bir dönüm noktasıydı. Jön Türklerin iktidara gelmelerinden bu yana en çok uğraştıkları konu yabancı devletlerden siyasi ve iktisadi olarak bağımsızlıklarını geri kazanmaktı. Tam siyasi bağımsızlık Eylül 1914'te yabancılara verilen imtiyazların kaldırıldığı zaman sağlanmıştı. Osmanlı artık bağımsız bir devletti. Düyun-u Umumiye İdaresi ve Boğazlar hakkındaki uluslararası

²⁶ Ali Akyıldız, **Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 308.

²⁷ Ulrich Trupener, **Germany and the Ottoman Empire: 1914-1918**, Princeton, 1968, s. 271-272.

²⁸ Selim İlkin, İlhan Tekeli, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Merkez Bankası**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara, 1997, s. 125.

²⁹ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 311-312.

³⁰ İlkin ve Tekeli, **a.g.e.**, s. 126.

kanun gibi izler görülse de yabancıların işlere müdahale etmesine son verilmişti. Türkiye mali açıdan güçlü bir devlet olmak istiyorsa işe konusunda Avrupalı devletlere bağımlı olmamalıydı. Osmanlı Bankası İngiliz-Fransız özel bankasıydı ve Paris ile Londra'dan yönetiliyordu ama aynı zamanda da devlet bankası konumundaydı. Savaş nedeniyle bankanın İngiliz ve Fransız yöneticileri ayrılmıştı ve yerlerini Osmanlı vatandaşlarından olan yüksek memurlara bırakmışlardı ama Türkler yabancı bankalardan özellikle de “Avrupa kapitalizminin kalesi” olarak gördükleri Osmanlı Bankasından hoşlanmıyorlardı.³¹ Herlt'in Avrupa kapitalizmi olarak özellikle belirttiği kurumlar İngiliz ve Fransız sermayesine ait olanlardı. Nitekim Osmanlı hükümeti tarafından da bu kurumlara karşı bir tepki söz konusuydu. Ama bu durum Alman ve Avusturya sermayesinin hoş karşılanacağı anlamına gelmemekteydi.

2 Haziran 1915'te Berlin'e giden Cavid Bey'e buradaki temasları sırasında Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank ve Credit Anstalt'ın iştiraki ile bir banka kurulması teklif edildiğinde çoğunluğun Osmanlı hükümetinde olmak üzere bir banka kurulmasının kendilerinin de istekli olduğu cevabını verdi.³² Borç ilişkilerini düzenleyecek, savaş sonrası da varlığını devam ettirecek ama buna rağmen sermayesi milli olmayan bir banka İttihatçıların milli iktisat politikalarına uygun değildi.³³ Milli bir banka hem ileride Osmanlı Bankası'nın yerini alabilir hem de “milli şirketlerin” sermayesine destek olabilirdi.

Milli bir bankanın tesisi ve sanayileşme ilişkisi Gustav Herlt'in savaş zamanı kaleme aldığı bir diğer makalesinde de açıkça belirtilir. Savaş, sanayi hammaddeleri temini için yurtdışına bağımlı olmanın ne kadar riskli bir durum olduğunu göstermişti. Savaştan sonra sanayi devletleri bu hammaddeleri kendi topraklarından teminin şartlarını sağlamak için çalışacaklardı. Neyse ki Türkiye Avrupalı birçok devletin dışarıdan temin etmek zorunda kaldığı hammaddeyi kendi topraklarında bulabilirdi. Jön Türkler Türkiye'yi siyasi ve iktisadi açılardan bağımsız bir devlet yapmak istiyordu. Bunun için de milli bir sanayi yaratmak peşindeydiler; istedikleri sırf Türkiye'de sanayi tesisleri kurulması değil, aynı zamanda bunların Türkler tarafından işletilmesi ve yönetilmesiydi. Onlar kendi işletmelerini kendileri yönetmek istiyorlardı. Milli sanayi mümkün olduğunca milli gelir ile kurulmalıydı. Son dönemde bazı küçük bankalar milli servet

³¹ Gustav Herlt, “Folgen des Krieges für das wirtschaftliches und finanzielle Leben der Türkei”, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1915.

³² Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, yay. haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2015, s. 80.

³³ Toprak, a.g.e, s. 56-61.

biriktirilmesi konusunda adımlar atmışlardı. Halkta tahmin edildiğinden daha çok para vardı, ancak bunlar eski çorapların ve sandıkların içinde saklanıyordu. Bazı kentlerde tasarruf için adımlar atılmaya başlanmıştı. Ancak bunun için öncelikle bir milli banka kurulmalıydı. Bu yeni banka imparatorluğun büyük şehirlerinde ve yurtdışında bulunan diğer Müslüman kentlerinde şubeler açmalıydı. Türkiye Avrupa kapitalizminden kendisini kurtarmak istiyordu.³⁴

Osmanlı basınının önde gelen dergi ve gazetelerinde de benzer konular yazılıyordu. Ahmet Emin (Yalman) de bankanın sermaye birikimine olan katkılarından bahsediyor, Osmanlı Devleti'nde de sermaye devrinin başladığını yazıyordu.³⁵ Servet Habibullah, milli bankanın kurulmasını bir Rönesansa şahit olmak diyerek övüyordu.³⁶ Milli iktisadın en büyük savunucularından biri Tekin Alp'ti. Türk Yurdu ve İktisadiyyat Mecmuası gibi dergilerde iktisadi bağımsızlığın servet birikimi yoluyla sağlanabileceğinden bahsediyordu.³⁷

1917 yılında ve sonrasında Cavid Bey çok defa Berlin'de bulunup Alman devlet adamları ve sermaye çevreleriyle görüşmüştür. 1917 mali açıdan savaşın en zor yılıydı. Sadece Osmanlı Devleti değil savaşan tüm devletler uzayıp giden savaşta ordunun ve cephe gerisindeki halkın ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordu. Bu şartlar altında Osmanlılar savaşın finansmanı için bir yandan iç borçlanma yöntemine başvurup bir yandan da Almanya ile borç ilişkisini sürdürdü. Kendisinin notlarında da defalarca belirttiği gibi bu görüşmelerde tarafların çıkarları sıklıkla çatışıyor ve Cavid Bey'in kolay kolay ödün vermeyen kararlılığı bazı konularda karar alınmasını aylarca uzatabiliyordu. Bu durumun yaşanmasında diğer bir faktör de 1917 yılından itibaren devletlerin savaşı sonlandıracak barış görüşmelerine daha sıcak bakmalarıydı. Barışa doğru eğilimin artması Almanya'nın Doğu politikasını gerçekleştirme planlarını hızlandırdı.

Aralık 1917'de İstanbul'daki Almanya Büyükelçiliğinden Berlin'e yazılan raporda verilen bilgilere göre, Osmanlı Devleti'nde savaşın sonunda

³⁴ Gustav Herlt, "Die Industrialisierung der Türkei", Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei, **Das Wirtschaftsleben der Türkei**, Cilt 2, (Hazırlayan)Hugo Grothe, Berlin 1918.

³⁵ Toprak, a.g.e, s. 262.

³⁶ Servet Habibullah, "Milli Teyakkuz ve İtibar-ı Milli Bankası", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:16, 1335 (1917).

³⁷ Tekin Alp'e göre Almanya'nın iktisadi gelişiminde en büyük katkı sahibi Friedrich List'ti. Friedrich List, henüz daha Almanya ve Türkiye arasında bir yakınlaşma bile söz konusu değilken Almanya'nın geleceğinin Hamburg ve Bağdat'dan geçtiğini söylemiştir. Tekin Alp, "Milli İktisat", **İslam Mecmuası**, sayı 22, 12 Şubat 1330, (25 Şubat 1915),

Almanya'nın yardımıyla iktisat politikaları devreye girebilirdi. Cavid Bey Almanya ile iş birliği içerisinde olunmasına her ne kadar sıcak bakmasa da son görüşmelerde kendisinde biraz yumuşama görünüyordu. Elçiliğin uyarısı, Cavid Bey'deki Almanya lehine olan bu değişimin bir an önce değerlendirilmesi gerektiği yönündeydi. Türkiye'ye bir ağ atmanın en uygun zamanıydı. Bu sefer söz konusu olan birkaç ay için Türkiye'ye mali destek olmak değil, bunun yerine asıl merak edilen Almanya'nın savaştan sonra iktisadi ve siyasi açıdan Osmanlı'daki varlığını nasıl devam ettireceği sorusuydu.³⁸

Bu rapordan kısa bir süre sonra Berlin'den yazılan bir başka raporda Cavid Bey'in bu muhalif tavırlarının üç nedeni olabileceği yazılıyordu. Birincisi İtilaf devletlerine olan sempatisiydi. Savaştan sonra yine, özellikle Fransa ile bağ kurmak istiyordu. İkincisi Almanya'ya olan güvensizliği; savaştan sonra Almanya'nın mali konularda Osmanlı Devleti'ni yönetmesinden endişe ediyordu. Üçüncüsü Türkiye'yi tüm iktisadi vesayetlerden kurtaracak olan sınai her türlü girişimi mümkün olduğunca milli ilkelerle gerçekleştirme amacındaydı. Ancak Cavid Bey, artık bu düşüncelerini değiştirmek zorundaydı, bunun nedeni askerî açıdan Almanya'nın yardımına duyulan ihtiyacın farkına varmasıydı. Türkler şimdiye kadar Çanakkale'nin kapatılması ve Galiçya konularındaki desteklerinden dolayı müttefiklerin kendilerine yaptıklarından daha büyük desteği onlara sağladıklarını düşünüyorlardı. Ama şimdi Kudüs'ün yeniden fethi için müttefik desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Cavid Bey'in ifade ettiğine göre Almanya'ya başvurduğu bütün imtiyazlar ve çok daha fazlası verilecekti, bunun karşılığında alınan avanslarda bir düzenleme talep ediyordu. Cavid Bey, İstanbul'daki Alman Büyükelçilik finans kurulunda bu düşüncelerini dile getirmişti. Kendisinin buradaki amacı borçların tamamına işleyecek olan faizin bir kısmını engellemektir.³⁹

Bu rapordan yaklaşık dört gün süre sonra Cavid Bey, Berlin'e giderek Alman yetkilileriyle görüşmüştür. Notlarında ifade ettiğine göre Almanya'da görüştüğü kişilerle devletin olumsuz mali durumunun, borçları ödeme konusundaki yetersizliğinin, devleti ödeyemeyeceği taahhüt altına sokmakta fayda olmadığını altını çizmiş; eğer borç sorunu çözümlerse bütün sorunların hallolabileceğini ve gerekirse on senelik bir iktisadi program yapılabileceğini söylemiştir.⁴⁰

³⁸ Bundesarchiv, R704-90, Elçi Bernstorff'tan Şansöyle Herling'e, 24 Aralık 1917.

³⁹ Bundesarchiv, R704-90, Berlin, 28 Aralık 1917.

⁴⁰ **Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt 3, yay. haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2015, s. 469.

Cavid Bey'in kararlılığı ve Osmanlı Devleti'nin savaştan sonra iflas edebileceği gibi güçlü bir ihtimalin varlığı Almanya'yı endişelendirmekteydi.⁴¹

Savaşın sona ermesinden altı ay önce Mayıs 1918'de büyükelçilikten yazılan bir başka rapor daha borç ilişkileri hakkındadır. Cavid Bey'in mecliste yaptığı konuşmalar göstermekteydi ki Osmanlı Devleti Almanya'dan alınan borçların tamamına faiz ödemek zorunda bırakılırsa o zaman bir iflas söz konusu olabilirdi. Almanya'nın bunu engellemesi gerekirdi. Siyasi açıdan, müttefiklerden birinin iflası Almanya'ya zarar verebilirdi, iktisadi açıdan ise böyle bir durumda İngiliz ve Amerikan yardımına başvurulabilirdi ve karşılığında onlara değerli imtiyazlar sunulabilirdi. Bunu engellemek için faizlerde %30 oranında bir indirim yapılabilirdi. Düşman devletler için savaş sonrası Osmanlı pazarı tekrar bir rekabet alanı olacaktı. Alman ve Avusturya sermayeleri savaşın devam ettiği sırada hakimiyet kurmuşlarken, ileride karşılaşılacak olası bir Amerika, İngiltere ve belki Fransa rekabetinin sonuçları ağır olabilirdi. Almanya'nın gelecekte Osmanlı'ya iktisadi nüfuz politikalarını gerçekleştirmesi tehlikeye girebilirdi. Dahası şu an Alman sermayesinin işletebileceği çok değerli imtiyazlar savaş sonrası el sürülemez hale bile gelebilirdi.⁴²

Borç müzakerelerinin savaşın devamlılığı için her iki tarafın ortak bir çıkar yol bulmalarından çok öte amaçlar içerdiği ortadadır. Cavid Bey'in borç müzakereleri maksadıyla yaptığı görüşmelerin içeriği Almanya'nın iktisadi nüfuzuna karşılık İttihatçıların karşı duruşuna bir örnektir. Aynı zamanda mali durumun ne kadar olumsuz olduğunu göstermektedir. Raporlarda Cavid Bey'in mali konularda dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin geleceği konusunda ne kadar stratejik bir rol oynadığını da göstermektedir.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti savaştan çekildi. Almanya'nın savaştan mağlup ayrılması neticesinde savaş zamanı yapılan tüm gelecek planları iptal edildi. Almanya'nın Doğu politikası çöktü.

Mütareke anlaşması gereğince Osmanlı Devleti topraklarında bulunan Alman ve Avusturyalı temsilciler yurdu terk ederlerken İtilaf devletleri temsilcileri İstanbul'a gelerek İttifak devletlerinden kalan boşlukları doldurmaya başlamıştı.

Mütareke döneminde İstanbul'da bulunan Cavid Bey, İstanbul'dan Fransa'ya gitmenin yollarını arıyordu.⁴³ Bir yandan da devletin mali meseleleri ile ilgilenmeye devam ediyordu.

⁴¹ Bundesarchiv, R 704-88, 12 Mayıs 1918.

⁴² Bundesarchiv, R 704-88, 22 Mayıs 1918.

⁴³ Cavid Bey kısa süre sonra önce İsviçre'ye oradan da Fransa'ya gitmiştir.

2 Ocak 1919'da düzenlenen İtilaf Yüksek Komiserleri toplantısında Osmanlı Devleti'ndeki yabancı bankaların kontrol edilmesi için bir heyet oluşturulmasına karar verilmiş; bu iş için de Düyun-u Umumiye'de görevli İngiliz temsilcisi A. Block, Fransız temsilcisi M. Sallamoury ve İtalyan temsilcisi N. Nogara'dan oluşan bir heyet meydana getirilmişti.

Cavid Bey, İstanbul'da kaldığı süre boyunca bu kişilerle sıklıkla bir araya gelmiştir. Savaş boyunca Almanya ve Avusturya ile yaptığı görüşmelerde sadece borç ilişkilerini değil aynı zamanda devletin mali geleceğini de garanti altına almak için çabalayan Cavid Bey savaşın mağlup tarafında olunması nedeniyle şimdi İtilaf devletleri temsilcileri ile benzer amaçlı görüşmeler yapıyordu.

Konuşulan konulardan bir tanesi de İtibar-ı Milli Bankası'nın geleceğiydi. İtalyanlarla yaptığı görüşmelerde bankanın kuruluş sürecinden bahsederken bankanın Osmanlı bankasını kurtarmak maksadıyla teşkil edildiğini, tamamen Osmanlı sermayesi ile teşekkül ettiğini ve yirmi otuz bin sermayedarı olduğunu, memlekette bu hususta büyük bir inkılâp vücuda geldiğini, birçok teşebbüs için sermaye bulmakta hiç müşkülât çekilmeyeceğini anlatmıştır.⁴⁴

1925 yılında Osmanlı bankasının imtiyaz hakkı sona erdiğinde onun yerine alacak olan bu banka kurulduktan kısa süre sonra büyük kazanç sağlamıştı. İtilaf devletlerinin temsilcileri hem bankanın bu şekilde büyümesi hem de bankanın haksız kazanç elde ettiği gerekçesiyle bankaya 29 Ocak 1919'da el koydu.⁴⁵ Bu kararı aynı gün akşamı öğrenen Cavid Bey, Almanya ve Avusturya'ya yapılan muamelenin Osmanlı Devleti'ne de yapılmasına ve hükümetin buna müdahale edecek gücünün bulunmamasına kızmıştır.⁴⁶

28 Mayıs 1919'da Cavid Bey'in İtibar-ı Milli Bankası Müdürü Avusturyalı banker Mösyö Weil ile yaptığı konuşma kendisinin savaş boyunca sürdürdüğü politikaları özetler niteliktedir. Cavid Bey, Fransa'nın mütareke döneminde İstanbul'daki tutumlarını eleştirerek Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'da takip etmedikleri siyaseti takip ettiklerini, kendilerinin zafer sarhoşu olduğunu, eğer Türkiye var olacaksa ileride bundan pişman olacaklarını, bugün galip oldukları için harp sırasında bilhassa Fransızlara karşı takip edilen politikaların takdir edilmediğini,

⁴⁴ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, cilt 3, a.g.e., s. 635.

⁴⁵ İtilaf devletleri hem İttifak devletleri bankalarını ablukaya aldı, hem de Osmanlı bankalarına el koydu. Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014, s. 675- 690.

⁴⁶ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, a.g.e., s. 668.

kendisinin Fransız müesseseleri için kendi hükümetiyle, Meclis-i Mebusan ile ve Almanlarla mücadele ettiğini ama buna rağmen Osmanlı Bankasını kurtarmak maksadıyla tesis ettiği bir bankayı çeşitli bahaneler ile ortadan kaldırmak istediklerini söylemiştir.⁴⁷

Cavid Bey'in Alman taleplerine karşı sergilediği sert tavırların nedeni, Fransızlara olan sempatisinden ziyade, devletin mali çıkarlarını gözetmesi ve savaş sonrası oluşacak siyasi, mali tabloyu hesaba katmasıdır. Nitekim Fransa'nın yardımıyla 30 Ağustos 1919'da İstanbul'dan ayrılıp İsviçre'ye giderken not defterine yazdıkları bunu ispatlar niteliktedir:

“Memleketi büsbütün Almanların ellerine verecek olan siyasi, iktisadi ve mali itilaflara mâni olmak, ıslah kabul etmeyecek bir hale gelen maliyemizi mümkün olduğu kadar kurtarmak için hükümete girmiş olmamı bir cürüm olarak telakki ettiler. Tarihimizin bütün müşkül devirlerinde olduğu gibi bu defa da ecnebi entrikası, ecnebi parası memleketin hâkimi oldu. Ecnebler de bizimkilerden daha az namussuz değildiler. Onlar da aynı hücumu yaptılar; İttihat ve Terakki'den eser bırakmayacağız diyerek her iftirayı meşru adettiler. İngilizlerin hesaplı gayzına Fransızlar kör alet oldular. İtalyanlar zayıf oldukları için bir şey yapamadılar.”⁴⁸

Sonuç

II. Meşrutiyet devrinde başlayan iktisadi uyanış savaşların gölgesinde şekillenmiş ve İttihatçılar Avrupalı devletlerin nüfuz politikalarıyla baş etmek zorunda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında içeride milli bir burjuvazi yaratmak, ticareti korumak, yerli sermaye birikimi sağlamak, bütçe denkliliği yaratmak gibi amaçları gerçekleştirmek, sanayiye geliştirmek devletin iktisadi konularda mücadele ettiği alanlardır. Nitekim Gustav Herlt Osmanlı mali ve iktisadi çıkmazları hakkında yazdığı makalelerde devletin bütçe denkliliğini başaramadığının altını çizer. Dikkat çektiği diğer bir nokta da kapitülasyonların ve Avrupalı devletlerin denetiminde olan kurumların Osmanlı mali bağımsızlığını tehlikeye düşürdüğüdür.

İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'nda daha da kararlı bir şekilde uyguladıkları milli iktisat siyasetinde Fransa'ya sempatisi olduğu düşünülen Maliye Nazırı Cavid Bey ön plana çıkmaktadır. Cavid Bey müttefiki Almanya'ya karşı taviz vermeyen bir tutum izlemiştir. Ancak onun Almanya'ya karşı olan tutumunun altında yatan neden, Fransa sempatisi

⁴⁷ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, a.g.e., s. 723.

⁴⁸ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 4, a.g.e., s. 18.

değil Almanya'nın Şark politikasıdır. Almanya'nın müttefik devlet sıfatıyla yürütmek istediği nüfuz politikaları Cavid Bey tarafından sıcak karşılanmamıştır. Ancak savaş nedeniyle dış politikada yaşanan olumsuz gelişmeler Cavid Bey'in kararlılığını zaman zaman sarsmıştır.

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile savaştan mağlup olarak ayrılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde şiddetlenen mali bağımsızlık ve milli iktisat politikaları Millî Mücadele döneminden sonra da devam ettirilmiştir. Kapitülasyonların 1914 yılında ilgası kararı ve 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması ile tamamen kaldırılması Avrupa kapitalizmine karşı olan mücadelenin en somut örneğidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Alman Federal Arşivi (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde),
Bundesarchiv, R704-90, Elçi Bernstorff'tan Şansölye Herling'e, 24 Aralık 1917.
Bundesarchiv, R704-90, Berlin, 28 Aralık 1917.
Bundesarchiv, R 704-88, 12 Mayıs 1918.
Bundesarchiv, R 704-88, 22 Mayıs 1918.

Resmi Yayınlar

- Mebusan Meclis Zabıt Ceridesi (MMZC)

Kitaplar

- Akyıldız, Ali, **Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
Bozkurt, Abdurrahman, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014.
Cavid Bey: Meşrutiyet Ruznamesi, Cilt 1-2-3, Hasan Babacan, Servet Avşar (Ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
Gencer, Mustafa, **Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhü: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim yayınları, İstanbul, 2015.
İlkin, Selim İlkin, Tekeli, İlhan, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Merkez Bankası**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara 1997.

- Kutlu, Sacit, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Timaş yayınları, İstanbul, 2017.
- Toprak, Zafer, **Türkiye’de Milli İktisat: 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Trumpener, Ulrich, **Germany and the Ottoman Empire: 1914-1918**, Princeton, 1968.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt:3, İletişim yayınları, İstanbul, 2015.

Makaleler

- Ahmad, Feroz, “Jön Türk Dönemi (1908-1918) ile ilgili Değerlendirmeler”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Akkuş, Yakup “Modern Dönem Osmanlı Maliyesine Analitik Bir Bakış”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Dergisi**, sayı 68, 2018.
- Alp, Tekin, “Milli İktisat”, **İslam Mecmuası**, sayı 22, 12 Şubat 1330, (25 Şubat 1915).
- Habibullah, Servet, “Milli Teyakkuz ve İtibar-ı Milli Bankası”, **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:16, 1335 (1917).
- Herlt, Gustav, “Die Ursachen der türkischen Finanznot”, **Finanzarchiv**, Cilt 2, Sayı 25, 1908.
- Herlt, Gustav “Jungtürkische Finanzpolitik”, **Finanzarchiv**, Cilt 1, Sayı:28, 1911.
- Herlt, Gustav, “Folgen des Krieges für das wirtschaftliches und finanzielle Leben der Türkei”, **Weltwirtschaftliches Archiv**, 1915.
- Herlt, Gustav “Die Industrialisierung der Türkei”, Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei, **Das Wirtschaftsleben der Türkei**, Cilt 2, yay. haz. Hugo Grothe, Berlin 1918.
- İlkin, Selim, “Cavid Bey”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul, 1993, s. 175-176.
- İnsel, Ahmet, “Türkiye’de Liberalizm Kavramının Soy Çizgisi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm** (Ed. Murat Yılmaz) İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Karaman, Deniz, “Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, (Ed. Murat Yılmaz) İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

- Karbi, Bilge, “Hugo Grothe’nin Birinci Dünya Savaşı’nda Hazırladığı Eserlerde Osmanlı İktisadi Modernleşmesi Üzerine Görüşler”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları** XIX, 2018.
- Kırmızı, Abdülhamit, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Maliye Nazırları (1838-1922), **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2003.
- Samsinger, Elmar, “Von Bankiers und Mädchenhandlern-who was who in der Österreicher-Kolonie Konstantinopels”, **Österreich in Istanbul**, (Ed. Elmar Samsinger), Cilt: II, LIT Verlag, Viyana, 2017.
- Ökçün, Gündüz, “Teşvik-i Sanayi Kanun Muvakkatı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:30, Sayı:1, 1975.
- Timur, Taner, “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2010.
- Uzun, Hakan, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 65, 2019.